Ми навіть незчулися, як стало примеркати й перед нами на тому боці Росі вислалося на згір’ї незнакоме мені село. Мій попутчик, старий холостяк-учитель, спинився коло верби, скинув з голови солом’яного бриля й став витирати хусткою піт на лисині. Його засмажене, як у цигана, лице виявляло гарний настрій, і могутні груди здіймалися, як ковальський міх, втягуючи в себе свіже весняне повітря.

— Ну, тепер можна сказати, що ми вже й прийшли,— промовив він, спиняючись коло одломленої бурею старої груші.

— Бачите отой садок, що спускається наниз од церкви? — показав він рукою за Рось.— От у тому садкові й живе Райко, либонь, у його ото і димок куриться, кашу на вечерю, певне, варить собі старий...

Я глянув, куди показував мені Воблий: на високому березі між деревом здаля проблискувало червоне полум’я огника і синій димок довгою хмаркою тягнувся понад зеленими верхами саду вниз до Росі.

— Оце кожного року так,— каже далі Воблий,— тілько пустить дітей на літо, зараз кидає свою школу, наймає в чоловіка оцей садок, збудує курінь і живе там до самої осені. Сам собі їсти варить, сорочки пере... бурлакує старий причуда.

Перескакуючи з каменя на камінь і хапаючись за кущі, ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. Молодиця дала нам ключа та весла, й швидко ми посувалися вже в маленькому човникові. Звечоріло. Знизу, мов з якої прірви, часом виглядали зорі. Берегами понасували хмари темного зелення, а між ними місцями випирались незграбні скелі та купи сірого каміння, немов руйновища старих будівель. Часом пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми.

— Ну й місце ж обрав собі сучий дід! — промовив Воблий і, спустивши весла, став озиратися кругом.— Рай, та й годі! Має душу, чулу до краси, дарма що старий...

Закурили і попливли далі; високий берег почав насуватися на нас усе швидше й швидше, і от зразу човен, брязнувши ланцюжком, врізався в пісок і спинився. Пробираючись між гіллям, ми швидко вибралися на прогалину, де червоніло полум’я і пахло димом. Перед нами в світлі маленького огнища виринув з темряви маленький солом’яний курінь; коло його висіли й стояли на ослончику казанок, мисочки, горщики, пилка й інші хатні речі. Кругом куреня манячило в темряві кілька уликів. Сам Райко сидів на пеньку коло багаття й щось думав.

Райко був гнучкий, видимо, високий дідусь, лисий, з густою сивою бородою; ясні сірі очі, з яких просвічував життєвий досвід, смуток та добрість до всього, з задумою дивились з-під густих сивих брів на полум’я.

В довгому піджаці, в мужичих чоботях, з загрубілими мозолястими руками він дуже нагадував якого-небудь діда-пасічника з селян, і тільки пильно придивившись у його очі та лице, можна було вгадати в йому інтелігентного робітника. Багато вже я чув од свого вчителя про цього старого його товариша, діда Райка.

Закурений життєвими пригодами, хитрий і практичний, Василь Тимофійович Воблий завжди казав про Райка в жартівливому тоні; проте було помітно, що якась сила тягла його до старого товариша.

— Скрипиш іще? — так привітав здаля Василь Тимофійович Райка.

Райко підняв голову.

— А-а!.. Це ти, старий гріховоднику! — радо промовив він, впізнаючи Василя Тимофійовича.— Насилу, бач, пригадав одвідати!.. А то кого ведеш із собою? — спитався він, придивляючись до мене.

Ми підійшли і стали вітатись. Здоровкаючись зо мною, він затримав мою руку й зблизька придивився в лице.

— Що ж, не наглядів іще собі якої попівни, як піч? — промовив Василь Тимофійович і підморгнув оком.

— Е, козаче, куди там мені за попівен думати — здоровля ось зовсім катма! — сміється Райко.— Інша стать тобі: бач, викохався який! Не бійсь, пожирував би ще в охоту! Слухай, Василю,— почав він знову,— женився б ти справді! Хоч на старість пожив би по-людському; та й комусь же треба покинути оту грошву, що наскладав. У тебе ж їх і свині не їдять, а вмреш — кому дістанеться? І сам згинеш, і гроші твої згинуть...

— І які там у мене гроші ти набачив? — осміхається Василь Тимофійович і стиха виймає з кишені пляшку з горілкою.

— Оце по-хазяйському! — весело промовив Райко.— За це дякую, бо в мене, голубе, на неї не розживешся... З кого ж нам і потягнуть, як не з таких дураків,— промовив він до мене. Потім він дістав з куреня рядно, чарку, хліб, скілько зелених цибулин. Посідали на рядні коло огню, як кому було зручніше. Райко, як і перше, примостився на пеньку так, що огонь бив йому в лице.

Воблий вигрівав проти огню спину, а мені огонь бив у щоку. Перекинувшись кількома словами про те, про се, діди за чаркою знову перейшли на жарти.

— А чи чував ти, Федосію Андрійовичу, що ось незабаром буде заведена для сільських учителів форма? — витираючи після чарки вуси,

промовляє до Райка Василь Тимофійович.— Ото підійдуть до твоєї бороди золоті гудзі — будеш як міністр який!

Райко видержав мовчанку.

— Ні, Василю Тимофійовичу,— промовив він з притиском,— краще підійдуть вони до твоїх шрамів на лобі!.. Будеш, як генерал бойовий!..— Райко весело й добродушно засміявся.

У Василя Тимофійовича на лобі були шрами, про них розказують, що осталися вони од качалки, якою колись гнали його од молодиці. Він зразу прикусив язика, скоса зиркнув на мене й змовк.

Далі діловим тоном спитав Райка:

— А коли це ти будеш орати свою ниву?.. В людей уже пшениця колос викидає, а в тебе ще й не орано!

Райко дивиться на його здивовано, кліпає очима.

— Яку таку ниву, Василю?

— Та яку ж? У тебе он на лисині стільки вже налипло грязюки, що сміливо можна пшеницю сіяти.

Райко засоромлюється.

— А, бодай тебе! — осміхається він.— Наливай краще по чарці.

Пожартувавши так, діди помалу переходять до поважної розмови.

— О, що ж це я тебе не питаю,— через який час звернувся до Райка Василь Тимофійович,— що там у тебе вийшло з інспектором? Тут така вже чутка пройшла, що мало не до Сибіру збирається він тебе заслати,

Як тінь, пробіг по лицю Райка смуток, і він зітхнув.

— А, бодай не казати! — промовив він. Помовчавши трохи, він підправив огонь у багатті й почав розказувати.

Про Райкову пригоду я вже чув, тепер було цікаво почути од його самого. Я присунувся до його ближче.

Діло було, як розказав Райко, так. Назбиралося в його шкільних грошей, що платили школярі з інших сіл за навчання в школі, щось до двадцяти рублів, і лежали вони в його без діла; за останній місяць не видали Райкові впору жалування, а гроші — хоч кров з носа — треба послати синові в гімназію. Райко візьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму. І лучилося на його біду, що якраз на той час нарвався інспектор: риючись у шкільних паперах, він побачив записані гроші й став питати Райка, де вони. Райко розказав йому по чистій правді. Інспектор не зважив на те й зчинив бучу, нахвалюючись оддати Райка під суд.

— Так отаке-то горе у мене,— казав Райко.— І не думав, і не гадав, щоб на старість злодієм зробитися, та отже ще й прийдеться... Напався на мене,— казав він далі,— що чистоти в себе не соблюдаю: хлівом, каже, оддає у вас, а не господою людською. Дивуюсь, каже, що за таку довгу свою службу не привчилися чепурно коло себе ходити... Що ж, хіба станеш розказувати йому все про свої злидні? Навіщо йому теє знати, що трапляється по цілому місяцю сорочки на собі білої не мати... Де вже тут буде чистота тая... І от як почув я од його таке слово, так серце моє й упало. Бачу, яким духом дише він на мене; не вподобався я йому зразу, та горенько моє, що ж я маю робити, бідна головко? Підлеститись як-небудь, розказати йому який веселенький анекдотику як умієш зробити

це, не в гнів тобі, ти, Василю Тимофійовичу, щоб воно, молоде, посміялося та й подобрішало — я хоч і радий би, так не можу. Де вже там будеш сміятися, коли серце в тебе замирає... які вже там жарти підуть на душу!.. А він, кажу, кривиться: йому б і дивитися не хотілося на таке життя...— Райко зітхнув і замовк.

Огонь починав гаснути, кругом робилося темніше. Райко взяв паличку й став розгрібати багаття.

— Підкладіть, серце, свіжого хмизу! — звернувся він до мене.— У вас ноги молоді, кріпкі, бо мені як засидітись та потім уставати, то чиста морока... ревматизм клятий мучить мене. Он там за куренем візьміть... Ні, дитино моя, не там,— гукнув він до мене, помітивши, що я не там шукаю, — отам збоку, за відерцем...

Підклали свіжого хмизу, й сухі палички затріщали в синенькому полум’ї. Знову показалася сива борода Райкова й залиснілася голова, вирізалось з темряви смугляве, мов порохом закурене, лице Василя Тимофійовича; освітилися віти молодої грушки.

— Прожене і під суд, думаю собі,— розказував далі Райко,— і сором, і старцювання на старість... заслужив нагороди собі мало не за сорок років чесної служби... І не повірите — такий мене одчай узяв, що аж серце закам’яніло... Ех, думаю, що буде, те й буде: скажу я йому сміливе слово!..

І не знаю вже, звідкіля тая сміливість узялася в мене... "Ваше високородіє! — кажу і сам чую, що голос мій тремтить: от-от заплачу.— Тридцять вісім років,— кажу,— служив Райко народній школі, оддав їй здоровля, молодість, і хоч бідний він чоловік, проте не заплямує на старість своє ім’я за якихось там двадцять карбованців! Не вкрав я ті гроші — позичив, бо скрута прийшла мені. Гріх,— кажу,— вам буде, як на старості літ зоставите мене без шматка хліба й осоромите мою сиву голову!.." Та й не витримав-таки... заплакав...

Райко змовк і схилив голову.

— Ну і що ж? — помовчавши трохи, спитав Василь Тимофійович.

— Нічого не сказав. Постояв, насупившись, помовчав, а потім — "біда, — каже,— мені з цими людьми", і нічого не сказавши, не попрощавшись, вийшов, і поїхав. І не знаю вже, що він має робити зо мною. Чутка була, що хвалився перемістити в іншу школу. То б ще було півлиха, а як справді під суд оддасть?

— Та кинь ти, Федосію, цю думку! — став розважати його Василь Тимофійович.— Нічого тобі не буде до самої смерті; інспектор у нас людина молода, погарячився, а насправді він не зробить лиха. Не звір же він справді!

— Всього, серце, можна сподіватись од людей,— зітхнувши, промовив Райко.

Стали наливати по чарці.

— Скрутіть мені, голубе, цигарочку,— вдався він до мене, забачивши, що я збираюся закурити.— Самі вже, будь ласка, скрутіть, а то в мене чогось руки поклякли.

Помовчали.

— Перевод, кажеш, не штука,— звернувся Райко до Василя Тимофійовича, хоч той нічого не згадував про перевод.— Коли раз переводять або двічі, то кат його бери, а як мене вже з одного місця на друге перегонили вісімнадцять разів, то це щось коштує: кожний раз отож приходилося будувати своє життя наново. Треба було наново хвируватися хазяйствечком, знакомитися з людьми, звикатися з новою школою, з дітьми. Станеш згадувати своє життя — і бачиш тільки одну довгу низку переводів,— там з кватирею зле приходилося, там піп був

лихий чоловік, там урядник чіплявся, там з голоду пропадав, звідтіль вигнали... а радощів, ясних днів — як і не було...— Перевів очі на мене: — Тільки те й згадати, що років вісім з жінкою прожив; та й тоді, як станеш розбиратися,— мало добра було. Добра людина була, хай земля їй пером, моя жінка, весела, роботяща, і перший рік, як побралися ми з нею, либонь, був найщасливіший за все моє довге життя. Коли ж клопіт та злидні швидко придавили її. Рік за роком ставала вона все тихіша, перестала співати, стала помітно марніти, часто слабувати, і одної осені мусив навіки попрощатися з нею. Ой і лиха ж то година була — не знаю, як я не позбувся вже тоді й розуму. Поховати було ні за віщо, і я, лишивши покійницю в хаті з двома малими дітьми, сам за шапку та за палицю та за дванадцять верстов до знакомого колеги-. А надворі болото, дощ, як з луба... Приходжу до його, застаю. "Душа люба,— кажу, — так і так: виручай!" Добра людина була, покійний,— либонь, теж помер уже,— поміг-таки: останню десятку позичив. Так ото й поховав я її, а сам зостався з двома дітками. Пішли тоді довгі та смутні ночі, нудні дні, та злидні, та самотина. Дітки бігають невмиті, обідрані, голодні — а я нічого й не думаю: ходжу, як у хмарі. Потім помалу став за розум братися. А тут, спасибі їм, люди до помочі прийшли: бачать — чоловік мов не при собі. Стали приглядати за дітьми, сорочки їм прати. Той бурячків принесе, той картопельки, той паляницю хліба, молочка дітям... Важко брати все теє — та що ж вдієш,— скривишся, дякуєш...

Щиро й правдиво розказував він, і в його голосі не чути було ні одної нотки пекучого жалю або скарги. Як казку, як давню пісню-думу — не про себе, а про когось іншого — викладав він спогади про своє життя, повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод.

Василь Тимофійович мовчав і дивився поверх огню кудись у гущавину; його насмішкувате, як криця, загартоване обличчя немов одмінилося, покращало, а завжди прищурені, хитрі карі очі тепер дивилися прямо, були повиті задумою, смутні. Я не бачив його ще таким, і тепер мені стало ясно, що тягнуло цього кремезного хитрого діда, що серед лихих обставин умів збити собі достатки, до його химерного старого товариша.

— Дивлюся оце я на тебе, Федосію,— промовив стиха Воблий,— та й щось уже й не вірю собі,— чи справді ж це той Федосій Райко, той кучерявий з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіті!..— До мене: — Було, кого громада посилає до губернатора — Райка; хто свариться з посередником або з приставом — Райко... Або, пам’ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила екзекуція в Григорівку? Ех, Федосію, постарілися ми з тобою...— Воблий зітхнув і замовк.

— Було колись, було...— кивав головою Райко,— всього було... Прошуміло, прогриміло, та й сліду нема... От ти, Василю, й замолоду був хитренький,— казав він далі.— Зумів збити собі копійчину... не то що ми, дурні: тепер і гадки не маєш... Проженуть з посади — попід вікнами не підеш. Та хіба ж такого проженуть — він тобі теє начальство так ублагає, умовить, що йому благодарність за благодарністю летить. Щасливий ти, Василю, таланом тебе одарив бог таким,— без іронії, зітхнувши, промовив Райко.

Огонь погас; з-під сірого попелу тільки жевріло скілько жарин. Тіні од віт згустилися; насунулась темрява. Над нами вгорі показалося небо, на йому між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася вже Квочка. [19]

Десь над Россю, переплітаючись, полинули вгору молоді голоси.

Де ти бродиш, моя доле,

Не докличусь я тебе!..-

затремтіли у весняному повітрі палючою скаргою слова пісні. Райко прислухався. Кивнув у той бік головою:

— Семінаристи співають, школярі мої... Бачте — отож воно жити хоче, долю до себе закликає. Радіють поки що, думають — світ завоюють, а

підуть на село, в ярмо те впряжуться — ой-ой-ой: де-то все теє подінеться!.. Ну, а поки віриться — хай поживуть. Кажуть — сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється... Пошли їм, доле, чого вони благають у тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, старість спокійну! — шепоче Райко, немов молиться, і зводить до неба свої добрі й смутні очі.

Через яку годину ми знову сиділи з Воблим у човні і, стиха попліскуючи весельцями, мовчки перепливали Рось. Чогось не хотілось говорити. І я, і Воблий зарились кожний у свої думки. Не знаю, про віщо думалось старому, передо мною ж, що тільки починав учителювати, перший раз ясно визначилося питання: яким же шляхом я маю йти? Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувати собі тепленьке місце в житті; чи, кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко; чи, може, поки не пізно, лишити зрадливу, обшарпану вчительську долю іншим, самому ж помандрувати світами шукати собі кращої...

Було вже пізно. Над водою вставав туман і повівало холодком. За скелями починало ясніти: світало вже. Човен, як тінь, плинув до берега.

1911

[19] — Квочка — народна назва сузір’я з кількох, розташованих купкою, невеликих зірок; сузір’я Плеяд.